

УДК 162.16

DOI <https://doi.org/10.32782/apv/2021.6.21>

Тетяна ГУСЕВА

аспірантка кафедри спеціальної та інклюзивної освіти, Сумський державний педагогічний університет імені А. С. Макаренка, директор реабілітаційної установи змішаного типу (комплексної реабілітації) для осіб з інвалідністю внаслідок інтелектуальних порушень – Центр «Сприяння» громадської організації «Феліцитас», вул. Глінки, 11, м. Суми, Україна, 40007

ORCID: 0000-0003-3178-1631

Юлія Бондаренко

доктор педагогічних наук, професор кафедри спеціальної та інклюзивної освіти, Сумський державний педагогічний університет імені А. С. Макаренка, вул. Ромеська, 7, м. Суми, Україна

ORCID: 0000-0002-6190-7648

Бібліографічний опис статті: Гусева, Т., Бондаренко, Ю. (2021). Працетерапія осіб з інвалідністю в умовах реабілітаційної установи. *Acta Paedagogica Volyniensis*, 6, 136–141, doi: <https://doi.org/10.32782/apv/2021.6.21>

ПРАЦЕТЕРАПІЯ ОСІБ З ІНВАЛІДНІСТЮ В УМОВАХ РЕАБІЛІТАЦІЙНОЇ УСТАНОВИ

У статті автори розглядають процес працетерапії осіб з інвалідністю в реабілітаційних установах. Працетерапія – комплекс реабілітаційних заходів для людини з порушенням психічних чи фізичних функцій організму, спрямований на відновлення нормальної діяльності з урахуванням фізичних обмежень (Wikipedia). Сучасна концепція працетерапії включає комплекс підходів, спрямованих на поліпшення функціонування повсякденних фізичних функцій особи з інвалідністю і створення комфортних умов життя, адаптацію навколишнього середовища для людей з інвалідністю, створення можливостей для інтеграції їхніх професійних навичок і забезпечення соціальної адаптації. Повноцінна життєдіяльність більшості клієнтів реабілітаційних установ неможлива без надання їм різних видів допомоги та послуг, що відповідають їхнім соціальним потребам, у тому числі у сфері реабілітаційних та соціальних послуг, спрямованих на організацію активного життя у суспільстві. Своєчасне задоволення індивідуальних потреб осіб з інвалідністю покликане забезпечити компенсацію наявних обмежень життєдіяльності та вимагає пошуку найбільш ефективних шляхів і засобів вирішення проблем в умовах перебування в реабілітаційних установах. Одним із напрямів підвищення якості соціального обслуговування в реабілітаційній установі є впровадження працетерапії. Працетерапія дає змогу адаптувати особу з інвалідністю до зміни умов в особистому та суспільному житті, які відбуваються внаслідок вікових обмежень, захворювання, інвалідності тощо. Результатом впровадження працетерапії стане залучення осіб з інвалідністю в реабілітаційних установах до діяльності з самореалізації та самообслуговування, ініціювання їхньої соціальної активності без порушення прав людини, впровадження у практику нових форм і методів соціального обслуговування.

Ключові слова: особа з інвалідністю, соціальні та реабілітаційні послуги, працетерапія, самореалізація, самообслуговування, соціальна адаптація, інтеграція.

Tetyana GUSIEVA

Postgraduate Student at the Department of Special and Inclusive Education, Sumy Makarenko State Pedagogical University, Director of a Rehabilitation Institution of Mixed Type (Comprehensive Rehabilitation) for People with Disabilities Due to Intellectual Disabilities – Center "Assistance" of the Public Organization "Felicitas", Glinka str., 11, Sumy, Ukraine, 40007

ORCID: 0000-0003-3178-1631

Yuliia BONDARENKO

Doctor of Pedagogical Sciences, Professor at the Department of Special and Inclusive Education, Sumy Makarenko State Pedagogical University, Romeska str., 7, Sumy, Ukraine

ORCID: 0000-0002-6190-7648

To cite this article: Guseva, T., Bondarenko, Yu. (2021). Occupational therapy for people with disabilities in a rehabilitation institution. *Acta Paedagogica Volynienses*, 6, 136–141, doi: <https://doi.org/10.32782/apv/2021.6.21>

OCCUPATIONAL THERAPY OF PERSONS WITH DISABILITIES IN THE CONDITIONS OF THE REHABILITATION INSTITUTION

In the article, the authors consider the process of occupational therapy of persons with disabilities in rehabilitation institutions. Occupational therapy – a set of rehabilitation measures for a person with impaired mental or physical functions of the body, aimed at restoring normal activities, taking into account physical limitations (Wikipedia). The modern concept of occupational therapy includes a set of approaches aimed at improving the daily physical functions of persons with disabilities and creating comfortable living conditions, adapting the environment for people with disabilities, creating opportunities for integrating their professional skills and ensuring social adaptation. The full life of the vast majority of clients of rehabilitation institutions is impossible without providing them with various types of assistance and services that meet their social needs, including in the field of rehabilitation and social services aimed at organizing an active life in society. Timely satisfaction of individual needs of persons with disabilities is designed to provide compensation for existing limitations of life and requires finding the most effective ways and means of solving problems in the conditions of stay in rehabilitation institutions. One of the ways to improve the quality of social services in a rehabilitation institution is the introduction of occupational therapy. Occupational therapy allows adapting a person with a disability to changes in conditions in personal and public life, which occur due to age restrictions, illness, disability, etc. The result of the introduction of occupational therapy will be the involvement of persons with disabilities in rehabilitation institutions for self-realization and self-care, initiating their social activity without violating human rights, the introduction of new forms and methods of social services.

Key words: person with disability, social and rehabilitation services, occupational therapy, self-realization, self-service, social adaptation, integration.

Актуальність дослідження проблем формування та функціонування в Україні соціального обслуговування, зокрема в умовах реабілітаційних установ, зумовлена низкою чинників. Насамперед це зростаючі потреби у підтримці вразливих верств населення в умовах соціально-економічної кризи та підвищення вимог до забезпечення рівня життя осіб з інвалідністю. Пріоритетом стає підвищення якості соціальних послуг, що надаються клієнтам реабілітаційних установ. Ці послуги мають визначатися не можливостями установи, а індивідуальними потребами самих осіб з інвалідністю. Тому конструювання соціального обслуговування на сучасному етапі з урахуванням потреб та інтересів осіб з інвалідністю, підвищення якості соціальних та реабілітаційних послуг набуває особливої актуальності.

Аналіз досліджень і публікацій. У працях О. Білоблоцького, В. Дідуха, Р. Захарченко, Ю. Кирильчука, О. Коберника, Г. Левченко, В. Сидоренко, Д. Сметаніна, Г. Терещука та інших акцентовано увагу на загальні проблеми теорії і методики трудової підготовки осіб з інвалідністю.

В. Бондар, В. Гладуш, О. Граборов, Г. Дульнев, І. Єременко, А. Корнієнко, С. Максименко, Г. Мерсіянова, Б. Пінський та інші присвятили наукові праці питанням корекційної спрямова-

ності трудового навчання, підготовки до праці у сфері матеріального виробництва, соціально-трудова адаптації осіб з інвалідністю внаслідок інтелектуальних порушень. Вчені підкреслюють, що трудове навчання у реабілітаційних установах та закладах, спеціальних школах покликане готувати дітей з інвалідністю до включення у доросле трудове життя; трудова підготовка виступає потужним засобом корекції психофізичного розвитку дитини з інвалідністю і формування її ціннісних орієнтацій.

Спираючись на розробки вчених, дефектологи І. Бондар, Г. Дульнев, О. Ковальова, А. Корнієнко, Г. Мерсіянова, С. Мирський, К. Рейда, О. Хохліна та інші визначили розвивальні форми трудового навчання і виявили його позитивний вплив навіть на дітей із помірною інтелектуальною недостатністю.

Занурюючись у проблему працетерапії, Є. Холостова охарактеризувала працетерапію доволі звужено, як метод надання допомоги людям із фізичними вадами з метою навчити їх більш уміло поводитися зі своїм тілом, а особам з інтелектуальними порушеннями – долати емоційні проблеми шляхом залучення їх у спеціально організовану діяльність (Kholostova, 2013).

Однак теоретичний аналіз проблеми працетерапії як комплексу реабілітаційних заходів,

спрямованих на відновлення повсякденної діяльності з урахуванням наявних фізичних обмежень у людей з інвалідністю внаслідок інтелектуальних порушень, засвідчив недостатню її розробленість, що актуалізує проведення досліджень у цьому напрямі. Тож метою роботи є теоретичний аналіз проблеми працетерапії як комплексу реабілітаційних заходів, спрямованих на відновлення повсякденної діяльності з урахуванням наявних фізичних обмежень у людей з інвалідністю внаслідок інтелектуальних порушень та виявлення шляхів оптимізації цього процесу на прикладі реабілітаційної установи.

Виклад основного матеріалу. У світовій науковій літературі існують різні визначення працетерапії та підходи до її пояснення. Наприклад, американська традиція більшою мірою наповнює це поняття медичним змістом, тоді як британська – соціальним. Так, зокрема, за даними Американської асоціації професійної терапії, працетерапія є «професійним лікуванням, яке допомагає людям досягти незалежності в усіх аспектах свого життя, а також сприяє розвитку навичок для роботи, що необхідні для незалежного і повноцінного життя» (Halevale, Yerhoterapia, 2021). Історично термін «працетерапія» використовувався виключно у вигляді одного з напрямів терапії у соціально-психологічній реабілітації осіб, насамперед із психологічними та психічними відхиленнями. У найбільш узагальнених рисах працетерапія – це структурована діяльність, націлена на зменшення напруги і посилення віри в самого себе у клієнтів, а також тренування їх взаємодії з іншими людьми, розвиток і реабілітація їхніх щоденних і професійних навичок; це активний метод відновлення втрачених функцій та працеспроможності в осіб з інвалідністю за допомогою різноманітних операцій. До таких операцій може бути віднесена робота на кухні, в саду, майстерні, прибирання приміщень, ліплення, робота з текстилем або фарбами тощо. Під час таких операцій особи з інвалідністю формують робочу вправність і професійні навички. Щоб забезпечити активність особи з інвалідністю, створюються всі можливі умови у трьох найбільш важливих сферах життя, таких як робота, дозвілля, самообслуговування (Миронова, 2015).

Основні принципи працетерапії: 1) призначення працетерапії на ранніх етапах захворювання з метою відновлення комплексних предмет-

них дій; 2) працетерапія повинна бути поетапною і будуватися на принципі поступового суворо дозованого залучення порушеної функції у трудовий процес із поступовим ускладненням трудових операцій та умов праці, мати оптимальну відновну здатність; 3) доступність та індивідуальний підхід. Для кожної особи з інвалідністю потрібно скласти індивідуальну програму працетерапії, яка повинна бути доступною для неї. Під час планування необхідно враховувати стан здоров'я та функціональні можливості; 4) організація навчання особи з інвалідністю як індивідуально, так і в колективі; 5) Постійний медичний контроль. Спостереження за станом особи з інвалідністю під час працетерапії проводить медична сестра (Мухін, 2009).

Розглядаючи працетерапію як соціальну технологію, передусім потрібно відзначити, що метою працетерапії є залучення особи до регулярного виконання трудових дій, створення умов для роботи особи з інвалідністю в колективі чи індивідуально з відповідною для неї мірою сторонньої підтримки (самостійно, з допомогою або під наглядом), формування у підопічних самоповаги та усвідомлення себе як продуктивного члена суспільства.

Основні завдання працетерапії: 1) відновлення втрачених функцій шляхом застосування диференційованої праці; 2) соціальна реінтеграція, наприклад повернення у колектив; 3) відновлення професійних та побутових навичок, зокрема пересування та самообслуговування; 4) здійснення загальноукріплюючого та психологічного впливу на організм особи з інвалідністю.

Реалізація завдань працетерапії залежить від: 1) характеру захворювання, функціональних можливостей особи з інвалідністю; 2) фізичної здатності виконувати визначені трудові операції; 3) ефективності професійної чи будь-якої іншої попередньої реабілітації; 4) бажання працювати; 5) координованої роботи реабілітаційної комісії установи, до якої ходить особа з інвалідністю.

Результатом працетерапії є цілеспрямоване виготовлення якогось продукту праці або виконання робочого завдання (Murza, 2005). Праця збуджує психічну активність, спрямовує її на усвідомлену, цілеспрямовану, результативну діяльність, що приносить користь насамперед людині, а також, звичайно, суспільству.

Праця для кожної дорослої людини є складником її життя, вона розширює соціальні контакти і надає певний соціальний статус, розкриває професійні та духовні якості.

Кожна людина має право на працю, однак не багато молодих людей з інвалідністю з інтелектуальними порушеннями можуть це право реалізувати. Для молодих людей з інвалідністю з інтелектуальними порушеннями проблема працевлаштування стоїть дуже гостро. Більшість із них, за винятком людей із легким ступенем інтелектуальної недостатності, не можуть отримати професійної освіти. На ринку праці люди з інвалідністю внаслідок інтелектуальних порушень не витримують конкуренції, вони потребують спеціальних умов праці. Такі люди часто приречені на соціальну ізоляцію, вступаючи в доросле життя. Люди з інвалідністю виявляються не готовими до трудової діяльності, не мають необхідних комунікативних навичок, що, безумовно, погіршує їхню соціальну адаптивність.

У реабілітаційних установах працетерапія забезпечує хороший емоційний фон і більш повне взаєморозуміння між педагогами та особами з інвалідністю. Крім того, можемо відзначити, що колективна праця відновлює порушені комунікативні здібності. Працетерапія відноситься до активних лікувальних методів відновлення або компенсації втрачених функцій за допомогою окремих робочих операцій. Вона базується на використанні процедур, пов'язаних із трудовою діяльністю, для формування у осіб з інвалідністю знань і навичок, які в звичайних соціокультурних ситуаціях дозволяють їм компенсувати наявний дефект та невпевненість у собі (Вакуленко, 2018).

На базі реабілітаційної установи – Центру «Сприяння» – була впроваджена одна з моделей трудової зайнятості людей з інвалідністю внаслідок інтелектуальних порушень. Ця модель передбачає розвиток соціальної компетенції людей з інвалідністю, формування чи посилення мотивації до трудової діяльності і самореалізації, формування і розвиток трудових навичок і вмінь, стабілізацію психоемоційного стану. У реабілітаційній установі особи з інвалідністю внаслідок інтелектуальних порушень проходять трудову реабілітацію в поліграфічній міні-майстерні. Перевага цієї моделі полягає в тому, що людина з інвалід-

ністю може поступово входити в робочий процес. Починати процес потрібно з того, що найкраще виходить у особи з інвалідністю. А вже далі, виходячи з того, що весь процес розбито на окремі операції, особа з інвалідністю може оволодівати більш складними видами роботи, а також застосовувати вже наявні знання і розвивати здібності та вміння на наступних етапах роботи.

Найбільш важливою функцією працетерапії в реабілітаційній установі для молодих осіб з інвалідністю є виявлення трудової орієнтації. Вплив трудового процесу спрямований на навчання осіб з інвалідністю, розвиток продуктивності праці, навичок самообслуговування, господарсько-побутових, формування професійних навичок, накопичення соціального досвіду з подальшою інтеграцією в соціум. Основна мета занять із працетерапії – сформувати, відновити, оживити, стимулювати фізичну активність особи з інвалідністю. Під час проведення занять із працетерапії треба розділити трудові вправи на три групи: 1) група легкої складності; 2) група середньої складності, що розвиває силу, витривалість м'язів рук; 3) група підвищеної складності, що розвиває тонку координацію рухів пальців, підвищує їх чутливість.

Коли особа з інвалідністю пройде всі три групи вправ, тоді вже вона самостійно зможе виконувати різні повсякденні трудові операції.

Насамперед на особу з інвалідністю, яке буде брати участь у заняттях із працетерапії, заводиться індивідуальна картка, в якій визначається вид і тривалість працетерапії конкретно для кожного клієнта з урахуванням його побажань і вноситься відповідний запис. Також вносяться анатомо-фізіологічні особливості особи з інвалідністю, підбір рухів повинен враховувати вік особи з інвалідністю, характер захворювання та особливості його перебігу, що визначає дозування, складність і вихідне положення під час виконання трудових процесів (вправ). Спеціалістами розробляються спеціальні тести з фізичним навантаженням, які виявляють енергетичну спроможність особи з інвалідністю працювати у діапазоні енерговитрат певної трудової діяльності. Потім педагог складає план роботи, розклад та індивідуальну програму занять із працетерапії. Вимоги до організації

працетерапії: забезпечення розмаїття трудових процесів і поступового їх ускладнення, підтримання інтересу до праці, психологічний комфорт, постійне спостереження педагогом із працетерапії за діяльністю осіб з інвалідністю. Педагог ознайомлює осіб з інвалідністю з умовами праці, порядком отримання інструменту, а також його використання, проводить інструктаж із техніки безпеки та робить запис в індивідуальній картці клієнта.

У процесі працетерапії відбувається становлення особистості, долаються психологічні комплекси, формуються нові міжособистісні взаємини, людина втягується в колективну діяльність, що підвищує рівень її соціальної адаптації (Холостова, 2004). Забороняється брати участь у працетерапії підопічним, які не пройшли в установленому порядку інструктаж з охорони праці та техніки безпеки, а також у разі невиконання або неможливості створення необхідних умов для проведення працетерапії.

Робота на заняттях із працетерапії розподіляється на чотири етапи:

1. На першому етапі пояснюється зміст робочої операції, демонструються основні її елементи або вся операція загалом. Педагог повинен переконатися в тому, що клієнт засвоїв матеріал.

2. На другому етапі проводиться демонстрація техніки та різних способів виконання трудових операцій з використанням робочих інструментів. Спочатку відпрацьовуються окремі трудові операції, а потім і весь технологічний процес.

3. На третьому етапі відбувається оволодіння клієнтами трудовими навичками і цілісною трудовою операцією.

4. На четвертому етапі йде закріплення досягнутої послідовності та координації окремих операцій. Так формуються і закріплюються навички у процесі працетерапії.

План проведення заняття із працетерапії:

1. Підготовчий етап включає підготовку робочого місця й матеріалів для роботи (10–15 хв.) та інструктаж (до 10 хв.).

2. Основний період призначений для виконання основної частини завдання (20–60 хв.). Виконується робота в запропонованому режимі.

3. Заключний період відведений для підведення підсумків роботи, здачі продукції, інвентарю, прибирання робочого місця (10–15 хв.).

Перевіряється якість роботи і підводяться підсумки.

Правильно організована працетерапія відновлює зв'язок із колективом, згладжує почуття самотності, тривоги, депресії, звільняє від усвідомлення власної неповноцінності, формує санітарно-гігієнічні та господарсько-побутові навички, залучає в трудову діяльність, навчає елементарним професійним навичкам, а отже, сприяє успіху соціальної реабілітації осіб з інвалідністю загалом.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Таким чином, працетерапія в умовах реабілітаційної установи виступає спеціально організованим видом зайнятості з використанням науково обґрунтованих рекомендацій та з урахуванням соматичного здоров'я осіб з інвалідністю, їхніх інтересів та бажань. Особи з інвалідністю потребують постійної або тимчасової сторонньої допомоги у зв'язку із частковою або повною втратою можливості самостійно задовольняти свої основні життєві потреби внаслідок обмеження здатності до самообслуговування, фактично до кінця життя. Відновленню здатності осіб з інвалідністю до соціального функціонування, незалежного способу життя покликана допомогти працетерапія. Заняття осіб з інвалідністю реабілітаційної установи працетерапією дають змогу сформувати санітарно-гігієнічні та господарсько-побутові навички, залучити до трудової діяльності, навчити елементарних професійних навичок, спілкування. Під час проведення цих заходів обов'язково потрібно враховувати показання загального захворювання, показання до працетерапії, бажання брати участь у заняттях, безперервність процесу працетерапії, підбирати індивідуальні заняття для кожного. Матеріально-технічною базою повинні виступати трудові майстерні, відвідуючи які, особи з інвалідністю навчаються професії, яка їх цікавить, і матимуть змогу згодом бути працевлаштованими в самій установі. Впровадження комплексної програми працетерапії дає змогу знизити кількість девіацій у підопічних, активізувавши соціально-корисну діяльність (сформувати і розвинути позитивні соціально-трудова навички), що позитивно позначається на соціальній адаптації та реабілітації осіб з інвалідністю.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Багрій І.П. Теоретичне осмислення поняття «занятості» у заняттєвій терапії. *Теоретичні та практичні аспекти розвитку педагогіки та психології* : збірник тез наукових робіт учасників міжнародної наук.-практ. конф. м. Львів, 14–15 червня 2013 р. Львів, 2013. С. 109–112.
2. Комплексная реабилитация инвалидов : учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / Т.В. Зозуля и др. ; под ред. Т.В.Зозули. Москва: Издательский центр «Академия», 2005. 304 с.
3. Миронова С.П. Корекційна психопедагогіка. Олігофрен педагогіка. Підручник. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет Огієнка, 2015. 312 с.
4. Мурза В.П. Психолого-фізична реабілітація : підручник. Київ : Олан, 2005. 608 с.
5. Мухін В.М. Фізична реабілітація : підручник. Київ : Олімпійська література, 2009. 488 с.
6. Основи реабілітації, фізичної терапії, ерготерапії : підручник / Л.О. Вакуленко та ін. ; за заг. ред. Л.О.Вакуленко, В.В. Клапчука. Тернопіль : Укрмедкнига, 2018. 372 с.
7. Працетерапія: веб-сайт. URL: <https://uk.wikipedia.org/> (дата звернення 23.08.2021)
8. Працетерапія, як засіб фізичної реабілітації: веб-сайт. URL: <https://studfile.net/preview/5604555/> (дата звернення 19.08.2021)
9. Синьов В.М. Корекційна психопедагогіка, Олігофрен педагогіка. Підручник. Частина I. Київ : Видавництво НПУ імені М.П.Драгоманова, 2007. 238 с.
10. Хейлвейл І.П. Ерготерапія. *International Child Development Center*: веб-сайт. URL: <http://autism.am/occupational-therapy-ergotherapy> (дата звернення 15.08.2021)
11. Холостова Є.І. Технології соціальної роботи. Підручник. Москва : ИНФРА, 2004. 400 с.
12. Холостова Е.И. Социальная работа с инвалидами. Учебное пособие. Москва : Издательско-торговая корпорация «Дашков и К°», 2013. 240 с.

REFERENCES:

1. Bagriy, I.P. (2013). Teoretychne osmyslennia poniattia «zaniatosti» u zaniattievii terapii. Teoretychni ta praktychni aspekty rozvytku pedahohiky ta psykhohohii: zbirnyk tez naukovykh robit uchasnykiv mizhnarodnoi nauk.-prakt. Konf [Theoretical understanding of the concept of "employment" in occupational therapy. Theoretical and practical aspects of the development of pedagogy and psychology: a collection of abstracts of scientific works of participants of international scientific practice. conf.]. *HO «Lvivska pedahohichna spilnota – NGO "Lviv Pedagogical Community, (pp. 109–112). Lviv : NGO "Lviv Pedagogical Community [in Ukrainian].*
2. Vakulenko, L.O., Klaphuka, V.V., Vakulenko, D.V. (2018). *Fundamentas of rehabilitation, physical therapy, occupational therapy: a textbook [Osnovy reabilitatsii, fizychnoi terapii, erhoterapii : pidruchnyk]*. Ternopil : Ukrmedknyha [in Ukrainian].
3. Halevale I.P. Yerhoterapia. International Child Vevlopment Center [Ierhoterapiia. International Child Vevlopment Center]. *veb-sait – website. Retrieved from <http://autism.am/occupational-therapy-ergotherapy> [in USA]*
4. Zozulya, T.V. (2005). *Comprehensive rehabilitation of the disabled: Textbook. manual for students. higher textbook institutions [Kompleksnaia reabyltatsyia ynvalydov: Ucheb. posobyе dlia stud. vyssh. ucheb. zavedenyi]*. Moscow: Academy Publishing Center [in Russia]
5. Mironova, S.P. (2015). *Korektsiina psykhopedahohika. Olihofrenopedahohika. Pidruchnyk [Corrective psychopedagogy. Oligophrenic pedagogy. Textbook]*. Kamianets-Podilskyi : Kamianets-Podilskyi National University Ogienko [in Ukrainian]
6. Murza, V.P (2005). *Psychological and physical rehabilitation. Textbook [Psykhologo-fizychna reabilitatsiia. Pidruchnyk]*. Kyiv : Olan [in Ukrainian]
7. Mukhin, V.M. (2009). *Physical rehabilitation. Textbook [Fizychna reabilitatsiia. Pidruchnyk]*. Kyiv : Olympic Literature [in Ukrainian]
8. Pratseterapiia. [Occupational therapy]. *veb-sait – website. Retrieved from <https://uk.wikipedia.org/> [in Ukrainian].*
9. Pratseterapiia, yak zasib fizychnoi reabilitatsii. [Occupational therapy as a means of physical rehabilitation]. *veb-sait – website. Retrieved from <https://studfile.net/preview/5604555/> [in Ukrainian]*
10. Sinyov, V.M. (2007). *Korektsiina psykhopedahohika, Olihofrenopedahohika. Pidruchnyk. Chastyna I. [Corrective psychopedagogy, Oligophrenic pedagogy. Textbook. Part I.]*. Kyiv : MP Drahomanov NPU Publishing House [in Ukrainian]
11. Kholostova, E.I. (2004). *Tekhnolohii sotsialnoi roboty. Pidruchnyk. [Technologies of social work. Textbook]*. Moscow : INFRA [in Russia]
12. Kholostova, E.I. (2013). *Sotsyalnaia rabota s ynvalydamy. Uchebnoe posobyе [Social work with the disabled. Textbook]*. Moska: Dashkov & Co. Publishing and Trading Corporation [in Russia]